

РОЗДІЛ I. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ОСВІТИ І ПЕДАГОГІКИ

УДК 373(091)

І. А. Барбашова

Бердянський державний
педагогічний університет

СТВОРЕННЯ АВТОРСЬКИХ МЕТОДИК СЕНСОРНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ У КОНТЕКСТІ РЕФОРМАТОРСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

У статті схарактеризовано підходи представників реформаторської педагогіки до розвитку сенсорики дитини: визначення ролі сприймання в пізнанні оточуючої дійсності; установлення провідних видів чуттів, які потребують удосконалення; обрання способів і засобів формування перцептивних процесів. Проаналізовано напрями вдосконалення чуттєвої сфери особистості, доведено, що навчання школярів перцепції стає ефективним завдяки застосуванню спеціального навчального обладнання; розглянуто провідні методи сенсорного розвитку дітей.

Ключові слова: особистість, розвиток, сприймання, навчання, зміст, методи, форми, засоби, предметне середовище.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми сенсорного розвитку дитини у процесі її навчання обов'язково передбачає вивчення здобутків педагогічної думки в різні історичні періоди, зокрема на етапі поширення ідей реформаторської педагогіки.

Аналіз актуальних досліджень. Певні аспекти навчання, розвитку і виховання дітей дошкільного і молодшого віку в зазначений період висвітлено у вітчизняних та зарубіжних історико-педагогічних джерелах (Л. Артемова, Б. Жебровський, І. Дичківська, О. Джуринський, І. Зайченко, М. Левківський, Т. Поніманська, Б. Стенлунд та ін.). Проте розвідка дидактичних засад удосконалення чуттєвої сфери дитини не знайшла належного відображення і потребує окремого аналізу.

Мета статті полягає у визначенні еволюційних тенденцій організації сенсорного розвитку дітей дошкільного і молодшого шкільного віку в першій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Розробку проблеми перцептивного розвитку особистості на початку минулого століття ознаменовано появою реформаторської педагогіки, спрямованої на докорінне оновлення змісту, методів, засобів, форм організації навчально-виховного процесу і спричиненої невідповідністю освітньої системи вимогам промислового виробництва і потребам дитини. Найпомітнішою представницею реформаторської освітньої парадигми була Марія Монтесорі (1870–1952) – італійський лікар, педагог-гуманіст. На підґрунті аналізу досвіду навчання дітей з розумовими аномаліями вчена розробила оригінальну методику

сенсорного виховання, стрижнем якої була ідея про визначальну роль сприймання не лише в інтелектуальному, а й особистісному розвитку.

З метою реалізації провідної ідеї педагогом було розроблено спеціальний дидактичний матеріал, що забезпечував формування в дітей 3–7 років п'ятьох видів відчуттів: *дотикових* – тренування термічних, тактильних, баричних, стереогностичних процесів (торкання поверхні металевих чашок, наповнених водою різної температури та опускання рук в холодну, теплувату і теплу воду; обстеження кінчиками пальців предметів різної жорсткості; підкидання дощечок різної ваги; обмацування дрібних предметів, розкладання об'єктів у групи без допомоги зору); *нюхових* – порівняння і розпізнавання (із закритими очима) приємних або неприємних запахів; *смакових* – випробування спеціально виготовлених розчинів (гірких, кислих, солодких, солоних) або порошків і цукерок із різноманітними смаковими градаціями; *зорових* – розпізнавання розмірів і форми предметів (маніпулювання вкладними циліндрами різного об'єму, упорядкування брусків, що поступово змінюються в розмірі; вкладання геометричних формочок у рамки з отворами, накладання формочок на картки з наклеєними геометричними фігурами або їх контурами), удосконалення «хроматичного чуття» (добір карток із тканиною заданого кольору, їх класифікація на групи контрастних і споріднених тонів, градування карток за світлотою відтінків у заданому порядку); *слухових* – розрізнення шумів (ідентифікації коробочок, наповнених сипучими речовинами), музичних звуків за висотою і гучністю (за допомогою свистків, дзвіночків, музичних інструментів), фонем рідної мови (підкреслена вимова окремих звуків, багаторазове повторення їх сполучень, послідовне відтворення звукової оболонки слова тощо) [5].

Такий дидактичний матеріал дослідниця розглядала як підготовлене предметне середовище, в якому вихованці могли б найповніше розкрити свій внутрішній потенціал у процесі самостійної діяльності, та визначила чіткі вимоги до використання цих засобів: вільний вибір дитиною об'єктів сприймання за своїми інтересами і здібностями; індивідуальний темп опанування перцептивних операцій; автономність сенсорного змісту, тобто демонстрування якоїсь однієї зовнішньої властивості; варіативність обстеження об'єктів: ізолюваність певного аналізатору (обмацування із заплющеними очима) або залучення кількох видів сприймання (зорово-дотикове обстеження); поступове зменшення відмінностей між якостями об'єктів, що презентуються, та збільшення їхньої кількості; можливість механічного і суто сенсорного контролю правильності виконання навчальних дій; перехід від предметного співставлення зразків

до оперування ними за уявленням; послідовність вправ, коли засвоєння попередніх дій створює основу для оволодіння наступними.

Великого значення М. Монтесорі надавала впорядкованості презентації сенсорного матеріалу під час проведення так званих «уроків номенклатури», які склались із трьох ступенів: асоціація сприймання з назвою (це – червоний, а це – синій); розпізнавання предметів або їхніх ознак за назвою (подай мені червоне, подай синє); запам'ятовування назви досліджуваної якості (показуючи предмет, дитину запитували: який він?) [1, 52–53]. Планувалось також, що перцептивні уявлення, сформовані завдяки оперуванню з наочними засобами, вихованці зможуть удосконалювати в різних видах діяльності – опануванні грамоти й лічби, малюванні, ліпленні, обслуговуючій та сільськогосподарській праці, співах, гімнастичних рухах, танцях, спогляданні природи й обладнання шкільної кімнати тощо.

Майже вперше в історії педагогіки навчання дітей сприймати набуло довершеності, навіть технологічності. Такий висновок ми робимо на тій підставі, що запропонована М. Монтесорі система сенсорного розвитку спиралась на конкретні концептуальні ідеї, гарантувала високу ефективність, реалізовувалась за певним алгоритмом, передбачала коригованість окремих методів і прийомів, припускала можливість відтворення результатів.

Помітну роль у розробці проблеми вдосконалення сенсорики дітей дошкільного та молодшого шкільного віку відіграли ідеї вітчизняних дослідників Н. Лубенець, Т. Сухотіної, Є. Тихеевої, Я. Чепіги, Л. Шлегер, К. Янжул та ін., проте найповнішими, за нашим переконанням, є погляди відомого педагога і громадської діячки Софії Русової (1856–1940). Уважливе «плекання» всіх зовнішніх чуттів педагог визнавала першим кроком у розвитку самостійної свідомості дитини, оскільки лише «здорові, добре розвинені чуття дають правдиві відчуття, з яких складаються правдиві приймання, а з них – правдиві уяви». На її думку, якісне сприймання складає основу найкращого розуміння людиною краси природи і надає їй можливості «запобігти якоїсь небезпеки, що могла б загрожувати життю» [6, 65, 230].

Найсприятливішим періодом для здійснення цілеспрямованих впливів на перцептивні процеси С. Русова вважала вік дитини до 10 років, після якого сприймання «не зробиш вже більш чутливим до тих чи інших вражень», що пояснювала анатомо-фізіологічним визріванням відповідних органів. Авторка припускала, що відчуття кожної особи мають свій окремий розвиток і напрямок: «у одних воно має нахил найкраще і найповніше охоплювати одні враження, наприклад, кольорові, в інших – формальні; дехто зовсім не відрізняє фіолетових кольорів, другий – зелених» тощо [6, 67–68].

Для формування кольорового сприймання педагог радила застосовувати вправи таких типів: називання кольору пред'явленого об'єкта; знаходження цього кольору серед інших; вибір із оточення речей, що мають це забарвлення; виготовлення паперових квітів заданих відтінків; малювання, вишивання. Ознайомлення із кольоровими тонами пропонувалося розпочинати із ахроматичних (білого і чорного), поступово додаючи червоний, блакитний, жовтий тощо, після чого можна було переходити до оперування їхніми відтінками.

В інших «зорових вправах» передбачалося засвоєння дітьми величини предметів, їх форми та відстані між ними. Для вирішення першого завдання рекомендовано організувати: усвідомлення загальних ознак розміру, порівняння різних речей в лінійному й об'ємному обмірі, розкладання різноманітних предметів за їхнім обсягом. Друге завдання полягало у виконанні дітьми операцій із називання форми, знаходження її серед інших, розпізнавання форми об'єктів на дотик (із заплющеними очима), вирізування і розкладання картонних або дерев'яних форм, малювання орнаментів з тих або інших з'єднаних форм за наданим зразком та власним уявленням. У вправах третього типу планувалося виконувати такі навчальні дії, як стрілянина з лука, ігри в кеглі та скраклі, вимірювання «далечінь» ступнями, потім – футами або сажнями.

Дотикове сприймання, окрім розрізнення просторових властивостей предметів, мало охоплювати ще й розрізнення жорсткості, м'якості, температури, ваги об'єктів обстеження. Ефективними у формуванні цих видів сприймання С. Русова визнавала завдання, побудовані за принципом протилежності, або контрасту: діти порівнювали маленьку подушечку і дошку (стіл), жолудь і шишку з ялини, яблуко і волоський горіх, скло і наждачний папір; пір'їнку і камінчик, залізо і трісочку. Доцільним вважалося також розкладання тканин за їхньою м'якістю. Стосовно формування чуття температури вчена зауважувала, що особливої різноманітності в цьому бути не може, тому пропонувала поволі привчати дітей до гарячого й холодного, опускаючи їхні руки або ноги в миску із холодною водою із поступовим додаванням до неї гарячої.

Не менш важливим, на думку педагога, має розвиток слухової перцепції. «Від доброго слуху залежить ясна думка, ясна мова, тонкий слух дає нам чимало приємних вражень од різних музичних звуків, співу птаства, гомону діброви», – відзначала вона [6, 70], підкреслюючи тим самим необхідність формування в дітей уявлень про природні шуми, мовні та музичні звуки. Так, удосконалювати музичний слух С. Русова радила у вправах та іграх на розрізнення тембрового забарвлення звуків, гучних і

тихих звуків, метро-ритмічних і звуковисотних відношень. Формування нюхових і смакових відчуттів вчена пропонувала здійснювати на підставі порівняння різних пахощів (одеколонів, квітів), кислого, солодкого, солоного, гірконого смаків.

Вважаємо за доцільне відмітити, що в педагогіці початку ХХ століття існували й інші підходи до навчання молодших учнів сприймання. Ці дослідження не були такими ж цілісними, як розглянуті вище системи, але вони становлять безсумнівний історичний інтерес у контексті нашої наукової розвідки. Наприклад, бельгійський лікар, психолог і педагог, засновник системи навчання за «центрами інтересів» Жан-Овід Декролі (1871–1932), приділяючи багато уваги розробці дидактичних ігор, виділив серед них групу сенсорних, спрямованих на розрізнення вихованцями кольору, форми, особливостей поверхні предметів тощо. Поширеними видами таких ігор були: класифікація об'єктів за їхніми ознаками, добір ідентичної пари до наданого зразка, складання цілісних зображень з окремих фрагментів. Учений уважав, що ефективність перцептивного розвитку значно підвищиться, якщо дітям доведеться оперувати реальними предметами й обстежувати їх кількома аналізаторами. Наприклад, у скриньку склалися різні речі (ключ, дзиґа, ложка, чашка, викрутка, м'ячик, наперсток, монетка та ін.), які потрібно було добре розглянути й обмацати, потім – упізнати на дотик із заплющеними очима та назвати їх. У такому разі, на думку педагога, діти отримають значно більше сенсорних вражень, ніж діючи з абстрактними геометричними фігурами і тілами, як це передбачалось у системі М. Монтессорі [3, 417–425].

Плідною для пошуків нових шляхів сенсорного розвитку молодших школярів, зокрема синкретичного формування в них музичного слуху, артикуляційних умінь, орієнтування в просторі, стала ідея *евритмії* (рівномірності ритму в музиці, танці та вимові), реалізована в освітній діяльності німецького філософа, фундатора вальдорфської педагогіки Рудольфа Штайнера (1861–1925), швейцарського композитора і педагога Еміля Жак-Далькроза (1865–1950), українських музикантів і педагогів Миколи Леонтовича (1877–1921), Болеслава Яворського (1877–1942), Станіслава Людкевича (1879–1979), Василя Верховинця (1880–1938), угорського фольклориста і просвітника Золтана Кодая (1882–1967), німецького педагога-музиканта Карла Орфа (1895–1982). На відміну від панівної в той час «співацької» концепції навчання учнів музики, принцип ритмопластичного виховання припускав своєрідну «матеріалізацію» багатьох елементів музичної мови (темпу, ритмічного малюнка, фразування, динаміки, гармонії, фактури та ін.) за допомогою тактування, крокування, стрибків, плескання, тупотіння, танців, диригування, речитативів,

драматизації, декламування найрізноманітніших приказок, лічилок, дражнилок, скоромовок, закличок, колядок, веснянок тощо.

Збагаченню способів удосконалення музичної перцепції дітей сприяло впровадження в практику навчання молодших школярів співу відносної (релятивної) сольмізації – інтонування з називанням звуків умовними складами (МО, ЛЕ, ВІ, НА, ЗО, РА, ТІ) та застосуванням так званих *ручних знаків*, що наочно зображували звуковисотний рух мелодії (З. Кодай).

Високоєфективним щодо розвитку в учнів музичного слуху виявився запропонований вітчизняним музикознавцем Кирилом Стеценком (1882–1922) і ґрунтовно розроблений болгарським педагогом Борисом Тричковим (1881–1944) метод і, водночас, навчальний посібник «столбиця», який графічно моделював мажорну гаму, забезпечував тісний взаємозв'язок слухових уявлень про якість тону з його словесною назвою (до, ре, мі, ...) та зоровим образом ступені ладу. Показуючи рукою рух мелодії, учитель міг організовувати різноманітні вправи: послідовний спів висхідної або низхідної гами, спів із перервою на будь-якому звуці, із повторенням тону, поверненням до нього («зигзаг»); спів гами стрибками, двоголосний спів тощо. Прийоми надання нематеріальним музичним явищам умовної предметності стали, на нашу думку, цінною знахідкою для методики перцептивного навчання взагалі, оскільки практично реалізовували механізм поступового переведення чуттєвих вражень у стійкі сенсорні уявлення.

Висновки. Отже, на початку ХХ століття активно формувались прямі дидактичні впливи на процеси сприймання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, що значно збагатило теорію і практику сенсорного розвитку особистості: рівноцінними цільовими напрямками вдосконалення чуттєвої сфери особистості визначено формування зорових, слухових, дотикових, нюхових і смакових відчуттів; доведено, що навчання школярів перцепції стає ефективнішим завдяки застосуванню спеціального навчального обладнання, тобто підготовленого предметного середовища; до провідних методів сенсорного розвитку віднесено організоване спостереження предметів, тренувальні вправи та ігрові завдання, послідовність і дозування яких зумовлено специфікою сприймання певної модальності та індивідуальними особливостями сформованості у вихованця тих чи інших чуттєвих процесів; виконання навчальних завдань пропонувалось організовувати за певним алгоритмом: повідомлення вчителем назви обстежуваної властивості предмета, пошук учнем об'єктів із заданими якостями серед інших, називання дитиною зовнішньої ознаки пред'явленого об'єкта сприймання; поетапність управління перцептивними діями включала перехід від оперування з реальними об'єктами до маніпулювання ними за уявленням,

що забезпечує якісне утворення в свідомості дитини чітких сенсорних уявлень; закріпленню сформованих уявлень та збагаченню способів обстеження об'єктів дійсності сприяли різноманітні види навчальної діяльності (малювання, ліплення, конструювання, звуковий аналіз слів, слухання музики, співи, музично-ритмічні рухи, ручна праця тощо); важливим принципом ознайомлення учнів з нематеріальними явищами вважалось надання їм деякої предметності (ручні знаки, столбиця, за допомогою яких моделюється висота музичного звука і рух мелодії); основними організаційними формами сенсорного навчання визнавались індивідуальні або групові заняття щодо ознайомлення з окремими зовнішніми ознаками, екскурсії.

Попри всю прогресивність і новизну схарактеризованих ідей, широкого втілення в масове початкове навчання вони не знайшли. Багато в чому це пов'язано з умовами воєнного часу, відновленням зруйнованої економіки, відносною консервативністю внутрішньої діяльності освітніх закладів. Сенсорний розвиток молодших школярів традиційно здійснювався ресурсами багатьох навчальних предметів, вивчення яких передбачалось діючими в той час програмами школи I ступеня.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у висвітленні організації сенсорного розвитку особистості на інших історичних етапах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дичківська І. М. М. Монтессорі : теорія і технологія / І. М. Дичківська, Т. І. Поніманська. – К. : Слово, 2009. – 304 с.
2. Зайченко І. В. Історія педагогіки : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] : у 2 кн. / Іван Васильович Зайченко. – К. : Слово, 2010. – Кн. I : Історія зарубіжної педагогіки. – 2010. – 624 с.
3. История дошкольной зарубежной педагогики. Хрестоматия : учеб. пособ. [для студ. пед. ин-тов] / [сост. Н. Б. Мчедлидзе, А. А. Лебенко, Е. А. Гребенщикова]. – М. : Просвещение, 1974. – 464 с.
4. Левківський М. В. Історія педагогіки : навч. посіб. / Михайло Васильович Левківський. – [4-те вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 190 с.
5. Мотессори М. Дом ребенка. Метод научной педагогики [Электронный ресурс] / Мария Монтессори; [пер. с итал. С. Г. Займовского]; введ. Г. Гольмса. – М. : Задруга, 1913. – 339 с. – Режим доступа : http://pedlib.ru/Books/5/0105/index.shtml?form_page=155.
6. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори / Софія Федорівна Русова. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.

РЕЗЮМЕ

И. А. Барбашова. Создание авторских методик сенсорного развития детей в контексте реформаторской педагогики.

В статье охарактеризованы подходы представителей реформаторской педагогики к развитию сенсорики ребенка: определение роли восприятия в познании окружающей действительности; установление ведущих видов ощущений, которые требуют совершенствованию; выбор способов и средств формирования перцептивных процессов. Проанализированы направления усовершенствования чувственной сферы личности, доказано, что обучение школьников перцепции

становится эффективным благодаря использованию специального учебного оборудования; рассмотрены ведущие методы сенсорного развития детей.

Ключевые слова: *личность, развитие, восприятие, обучение, содержание, методы, формы, средства, предметное окружение.*

SUMMARY

I. Barbashova. Creation of authors' methods of children's sensory development in the context of reformatory pedagogy.

This article characterized the representatives of the reformatory pedagogy approaches to the children's sensory development: defining perception role in cognition of reality; establishing the perception leading types, which require improvement; choosing tools and methods of forming perceptual processes. Directions of improvement of sensoric sphere of personality are analyzed; it is proved that teaching schoolchildren perception is effective thank's to use of special education equipment; leading methods of sensoric development of children are revealed.

Key words: *personality, development, perception, study, content, methods, forms, tools, objective environment.*